

Zdravstveni krajobraz Kraljevinah Hrvatske i Slavonije i Milenijska izložba u Budimpešti 1896. godine

The Health Landscape of the Kingdom of Croatia and Slavonia and the Millennium Exhibition in Budapest in 1896

Silvija Brkić Midžić¹ , Stella Fatović-Ferenčić²

¹Hrvatski muzej medicine i farmacije, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

²Odsjek za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb

Deskriptori

MEDICINSKA DRUŠTVA – povijest;
ZDRAVSTVO – povijest; IZLOŽBE – povijest;
ZEMLOPISNNA KARTA; POVIJEST 19. STOLJEĆA;
HRVATSKA

Descriptors

SOCIETIES, MEDICAL – history;
DELIVERY OF HEALTH CARE – history;
EXHIBITIONS AS TOPIC – history;
GEOGRAPHIC MAPPING; HISTORY, 19TH CENTURY;
CROATIA

SAŽETAK. Kada je riječ o povijesti Hrvatskoga liječničkog zbora i prezentaciji njegovih postignuća, u dosadašnjim se napisima uglavnom uzimao u obzir pisani materijal. Polazište našoj raščlambi u ovome radu bio je muzejski eksponat, zemljovid naslikan na staklu naslovljen *Zdravstveni krajobraz Kraljevinah Hrvatske i Slavonije*, koji zauzima istaknuto mjesto u Hrvatskome muzeju medicine i farmacije osnovanom 2014. godine u sastavu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zemljovid prikazuje organizaciju zdravstva krajem 19. stoljeća na području kraljevina Hrvatske i Slavonije, i jedinstven je takav izložak sačuvan na našem području. Pretraživanjem sjednica Zbora rasvijetljena je svrha njegove izvedbe kao eksponata Milenijske izložbe u Budimpešti 1896. te je analizirana pozadina vlasničkog prava njegove izvedbe. Raspravljena je strategija vladajućeg aparata u kooptiranju razvojnih dosegâ na području zdravstva u odnosu na Zbor liječnika.

SUMMARY. When it comes to the history of the Croatian Medical Association and the presentation of its achievements, the written material was mostly taken into account in the previous articles. The starting point for our analysis in this paper was the *Health Chart of the Kingdom of Croatia and Slavonia* as an exhibit that occupies a prominent status in the Croatian Museum of Medicine and Pharmacy, founded in 2014 within the Croatian Academy of Sciences and Arts. It is a cartographic representation of the healthcare organization at the end of the 19th century on the territory of the kingdom of Croatia and Slavonia, and it is the only such exhibit preserved in our area. By examining the assemblies of the Croatian Medical Association we tried to clarify the purpose of its performance as an exhibit of the Millennium Exhibition in Budapest in 1896 as well as the background action concerning the copyright of its enactment. The strategy of the ruling apparatus in co-opting development approaches in the field of healthcare in relation to the Association was discussed.

Tijekom prve polovine 19. stoljeća hrvatski liječnici u potpunosti su osviješteni o potrebi zbivanja redova i ujedinenog djelovanja za sustavnu organizaciju i regulaciju zdravstva. Ta nastojanja vidljiva su već i kroz osnutak *Društva liječiteljah u Zagrebu* 1845. godine, preteče kasnijega Zbora liječnika. Njegova važna inicijativa bilo je pokretanje okupljanja svih liječnika Kraljevina Hrvatske i Slavonije, što je i ostvareno kada su na skupštini održanoj 14. lipnja 1850. u stanu proto-medika Alekse Praunspergera članovi Društva prihvatili *Osnovu za uređenje zdravničkoga upraviteljstva u krunovini Hrvatskoj i Slavoniji* u kojoj su bile koncipirane važne točke reorganizacije zdravstva. Naglašena je potreba za liječnicima, veterinarima i primaljama, kao i za *podignutje sveučilišta za dobro pučanstva ove krunovine*.¹ Nažalost, *Osnova* koju su liječnici 1850. godine prihvatili nije odobrena u Beču, a dolaskom Bachova apsolutizma prekinuta je i mogućnost daljnjeg djelovanja ove udruge. Tijekom desetljeća koja su uslijedila dobar dio liječnika i dalje aktivno sudjeluje, a često prednjači u poticanju kulturnih, gospodarskih i

političkih akcija, posebice u sklopu narodnoga prepodora i Ilirskoga pokreta.^{2,3,4} Ponovno oživljuje potreba za udruživanjem kako bi zajedničkim snagama započeli ostvarivati ciljeve koji se tiču zdravstvene problematike. To se napokon i ostvarilo 1874., u godini koju smatramo prekretnicom u razvoju hrvatske medicine i zdravstva. Tijekom te godine osnovana su dva liječnička društva, donesen je prvi zdravstveni zakon za Hrvatsku i Slavoniju, a osnovano je i moderno zagrebačko Sveučilište. Svojim neposrednim značenjem za medicinu ostvarenje ideje o zajedničkom radu unutar strukovne udruge smatra se onim pokretačkim potencijalom koji je najviše obilježio daljnji tijek razvoja zdravstva i medicine na području Hrvatske.⁵ *Sbor liečnikah kraljevinah Hrvatske i Slavonije* osnovan je u

✉ Adresa za dopisivanje:

Silvija Brkić Midžić, prof., <https://orcid.org/0000-0002-0096-5510>,
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatski muzej medicine i farmacije,
Gundulićeva 24, 10000 Zagreb, e-pošta: hmmf@hazu.hr

Primljeno 21. veljače 2024., prihvaćeno 25. ožujka 2024.

veljači 1874., a već 1877. udruga pokreće i svoje strukovno glasilo *Liječnički vjestnik* koje izlazi i danas.^{6,7,8}

Prva godišnja, izborna skupština *Sbora liječnikah krajevinah Hrvatske i Slavonije* održana je u Zagrebu 3. kolovoza 1874. godine. Nazočilo joj je trideset članova, a za prvog predsjednika tada je izabran Franjo Miličić. Tijekom 1874. donesen je nacrt *Pravila Sbora* koji potpisuju Franjo Miličić kao predsjednik, Šime Švrljuga kao potpredsjednik i Josip pl. Šepić kao odbornik. Prvi su koraci učinjeni i udruga je s velikim entuzijazmom započela s radom. Nakon smrti prvog predsjednika na čelo Zbora 1877. dolazi Ante Schwarz, u čijem mandatu počinje izlaziti strukovno glasilo *Liječnički vjesnik* kojemu je Schwarz bio i prvim urednikom.^{9,10} Od samih početaka svog izlaženja *Liječnički vjesnik* postaje prostor u kojemu se donose prve strukovne radnje liječnika, ali i prostor u kojemu se bilježe mjesečne, godišnje i izborne skupštine Zbora, čineći tako dokumentacijsku osnovu kolektivne memorije ovog tijela.¹¹ Praćenje sadržaja zbornih sjednica ukazuje na aktualnu tematiku koja je usmjerena ne samo na problematiku staleža, već i na uključivanje liječnika u medicinsku znanost i praksu te pitanja zdravstva, zdravstvenih reformi i zakonodavstva. Riječ je o bogato dokumentiranom materijalu iz kojega se uvijek iznova mogu iščitati zanimljivi podatci o povijesti i radu Zbora, kao i o dominantnoj problematici kojom se Zbor bavio u različitim vremenima. Listajući taj slojevit materijal uočile smo detalj koji nam je privukao pozornost. Naime, na Godišnjoj sjednici Sbora 1896. u sadržaju Rakovčevog govora zabilježeno je „da se unutar Zbora razmišljalo o sastavljanju zdravstvenoga krajobraza kao ekspanata za milenijsku izložbu u Budimpešti što nije ostvareno te se na izložbi kao izložbeni predmet izložio samo *Liječnički vjesnik* iz 1895. godine“.¹²

Naime, u povodu 1000. obljetnice dolaska Mađara u Karpatsku dolinu, mađarski službeni krugovi u 1896. godini organiziraju Milenijsku izložbu u Budimpešti. Njezin je cilj bio prikazati rezultate gospodarskog i kulturnog razvoja Ugarske u posljednja tri desetljeća nakon utemeljenja Austro-Ugarske Monarhije.¹³ U svrhu pripremanja hrvatskoga izložbenog paviljona Zemaljski izvršni izložbeni odbor po raznim je kulturnim ustanovama tražio dragocjene predmete koji bi u najboljem svjetlu prikazali Hrvate pred očima sveukupne javnosti.¹³ Po svemu sudeći, u tom je smislu došlo do rasprave o izradi *zdravstvenog krajobraza* (zemljovida) i na sjednici Zbora 1895. godine. Postavlja se pitanje zašto ideja rođena u okrilju Zbora nije ondje i ostvarena te kako je tekao slijed daljnjih događaja. U ovom radu pokušat ćemo odgovoriti na ta pitanja prateći nastanak i put jedne od najatraktivnijih akvizicija Hrvatskog muzeja medicine i farmacije HAZU. Pritom ćemo se služiti izvješćem o Milenijskoj izložbi u Budimpešti te kao komparativnim materijalom izvješćima o izložbama održanim u Parizu, Beču i Trstu

tijekom 19. stoljeća, arhivskim izvorima, osobito dokumentacijom pohranjenom u Hrvatskome državnom arhivu, fondu Predsjedništva Zemaljske vlade i fondu fotografija izložaka i štandova Hrvatske i Slavonije s Milenijske izložbe u Budimpešti 1896., Digitalnom zbirkom Nacionalne i sveučilišne knjižnice te sekundarnom literaturom.

Zdravstvo i kultura za vrijeme banovanja Khuena Héderváryja

Početak i zamah Zbora liječnika događa se u vrijeme banovanja Khuena Héderváryja, postavljenog s ciljem obuzdavanja hrvatskoga državnostvorstva i otpora mađarizaciji. Khuen je tijekom svoje dvadesetogodišnje vladavine neumoljivo provodio mjere koje su trebale dovesti do pretvaranja Hrvatske i Slavonije u ugarsku pokrajinu. Ipak, potkraj 19. stoljeća, budući da su razvojni procesi u Austro-Ugarskoj počeli djelovati i na hrvatsko gospodarstvo, došlo je do postupnog razvoja poljoprivrede, obrta i trgovine te laganog rasta industrije.¹⁴ Osnivaju se banke, osiguravajuća društva, poljoprivredna udruženja, osnivaju se tvornice, pivovare i tkaonice, razvija se željeznica i provodi elektrifikacija. Zdravstvo, koje se kod nas počelo razvijati relativno kasno, u to vrijeme dobiva svoj zamah osnutkom niza važnih ustanova.¹⁵ Primaljsko učilište osnovano je već ranije, 1877. godine,¹⁶ a 1879. i zagrebačka umobolnica u Vrapču.¹⁷ Na tadašnjem Mudroslovnom fakultetu 1892. utemeljen je Botaničko-fiziološki institut pod vodstvom prof. Antuna Heinza, u kojemu su se obavljale sve bakteriološke pretrage za potrebe javne zdravstvene službe.¹⁸ Kraljevski zemaljski kemijsko-analitički zavod osnovan je 1897. pod vodstvom prof. Srečka Bošnjakovića, koji je među ostalim obavljao kemijske, mikroskopske i bakteriološke pretrage vode za piće i mineralnih voda.¹⁹ U 1890. pada i osnivanje privatnog zavoda za proizvodnju animalne limfe, tj. cjepiva protiv velikih boginja, koji je 1893. podržavljen, premješten u Zagreb kao „Kr. zemaljski zavod za proizvodnju animalnog cjepiva protiv boginjam“ i preteča je kasnijega Imunološkog zavoda.²⁰ Godine 1882. pri Mudroslovnom je fakultetu osnovan i Farmaceutski tečaj na kojemu su, uz opće prirodoslovne predmete, glavni kolegiji bili farmaceutska kemija i farmakognozija.²¹ Tijekom 1896. godine Jakob Hlavka otvorio je radionicu koja je poslije prerasla u prvu hrvatsku tvornicu kirurških instrumenata, ortopedskih pomagala i zavojnog materijala.²² Donesena su dva zdravstvena zakona 1874. i 1894. godine. Stagnira međutim osnutak Medicinskog fakulteta, jer je ban Khuen Héderváry smatrao da u Trojednoj Kraljevini postoji prevelik broj liječnika pa da uređenje takvog fakulteta nije prioritet.²³

Unatoč protuhrvatskoj politici, za Khuenove je vladavine došlo i do znatnoga gospodarskoga i prosvjetno-kulturnoga napretka. Razvojem urbanih sredina, osobito Zagreba, razvija se masovna i popularna kul-

tura. Putem masovnih spektakla kao što su proslave i manifestacije postupno će se razvijati određena kolektivna svijest o pripadnosti i povezanosti.²³ S druge strane, u ugarskom se dijelu Monarhije kulturna politika koristi kao dio procesa *mađarizacije s aspiracijom da se mađarska politička nacija stvori uz pomoć jezične i kulturne asimilacije*.²³ To dovodi do daljnjih političkih zaoštavanja i suprotstavljanja; dovoljno je prisjetiti se spaljivanja mađarske zastave 6. listopada 1895. kao izraza studentskog bunta protiv mađarizacije i diktatorske politike Khuena Héderváryja u Hrvatskoj, prigodom otvaranja Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu. Sličan otpor pružao se sudjelovanju Hrvata na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896., što izrasta u žestoko raspravljano političko pitanje.²⁴ O tome se raspravljalo i u Hrvatskom saboru, u kojemu je provladina većina ipak izglasala 100.000 forinti za troškove hrvatskog sudjelovanja na izložbi.

Između Zbora liječnika i Zemaljske vlade: izvedba Zdravstvenog krajobraza Kraljevinah Hrvatske i Slavonije

Tijekom 19. stoljeća slika o narodima, njihovim značajkama i karakteru stvarala se između ostalog i putem vrlo popularnih gospodarskih izložbi. Jačanjem nacionalne svijesti i pojedine europske zemlje redovito se predstavljaju svojim postignućima na velikim izložbenim smotrama. Izložbe postaju efektivnim manifestacijama vizualizacije svekolikog napretka, ali i mjestima na kojima se isprepliće politička, društvena i kulturna scena pojedinih zemalja s njihovim industrijskim i gospodarskim postignućima. To je vidljivo i kada je riječ o sudjelovanju Hrvata na ovim manifestacijama, o čemu piše i tajnik Trgovačko-obrtničke komore Milan Krešić u svom izvješću s pariške Svjetske izložbe 1878.: *Tko je vidio izložke Hrvatske na pariškoj izložbi god. 1867., a zatim opet na bečkoj 1873., čudom će se načuditi, da je ova kraljevina tako slabo zastupana kod ove svjetske izložbe. Razlozi se tomu nenalaze toliko u nazadku industrije hrvatske, koliko je tu odlučio politički momenat, koj je vodio ugarsko povjerenstvo i koj je bio kamen smutnje među hrvatskim i ugarskim povjerenstvom. Hrvatska je bila voljna staviti se u svetčanije ruho, nu biljeg magjarstva, kojeg bi imala nositi na ovoj izložbi, nije se dakako slagao sa dostojanstvom samo-sviestnoga naroda.*²⁵ S druge strane, Krešić smatra kako bi ipak Hrvatska kao kraljevina trebala pokazati svoje gospodarske i kulturne domete te zaključuje: *U buduće valja reći, toliko spada po zajedničkom ključu Hrvatskoj, to joj dajte, a mi ćemo si po našoj volji hrvatski odjel urediti. Nećemo li mi voditi takvu muževnu rječ, nenadajmo se uvažanju od strane drugih država.*²⁵ Možemo pretpostaviti stoga da je prijedlog izrade zdravstvenog krajobraza u izvedbi Zbora liječnika mogao poslužiti kao dobar argument aktualne situacije i postignuća Zbora po pitanju razvoja zdravstva. S

druge strane, razvoj zdravstva snažno je ukazivao na potencijal samostalnog funkcioniranja Hrvatske i jačajuću ulogu Zbora. Ne čudi stoga jednoglasna odluka donesena na sjednici Zbora liječnika održanoj 28. siječnja 1895., na kojoj tadašnji predsjednik Ladislav Rakovac predlaže: *da glavna skupština prihvati predlog, da sbor sudjeluje u Budimpešti kod milenijske izložbe god. 1896., da se sastavi zdravstveni krajobraz Hrvatske i Slavonije prema stanju od 31. prosinca 1895., a da se deputacijom zamoli preuzvišeni gospodin ban, da se troškovi oko te karte namaknu iz dotacije za izložbu. Skupština primi ovaj predlog jednoglasno.*²⁶

Izložbe naime postaju popularnim događanjima koja doprinose percepciji kulture naroda u javnosti. Kraljevina Hrvatska i Slavonija sudjelovala je na više takvih izložbi, primjerice na pariškim izložbama održanim 1867., 1878. i 1889., na Svjetskoj izložbi održanoj u Beču 1873., tršćanskoj 1882., Zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885. te bečkoj održanoj 1894. godine.

Zdravstvene teme bile su zastupljene već na prethodnoj Zemaljskoj izložbi koja je održana 1885. u Budimpešti, na kojoj su kraljevine Hrvatska i Slavonija sudjelovale inicijativom Izidora Kršnjavija i *Društva umjetnosti* usprkos protivljenju zagrebačke Trgovačke komore, Strossmayera i Račkoga.²⁷ Prema Bolléovim nacrtima za izložbu je izgrađen paviljon. Milovan Zoričić priredio je opširno izvješće u kojemu na popisu izložbenih skupina navodi: *XXVIII. skupina: zdravstvo.*²⁸ Kršnjavi je sudjelovanjem na budimpeštanskoj izložbi 1885. nastojao pokazati uspjehe Obrtne škole, koja je ondje bila reprezentativno zastupljena. Za tu je izložbu Kraljevska zemaljska vlada izradila *Školovid Hrvatske i Slavonije*, prvi te vrste u nas (autor je prof. dr. Köröskény), dug 3,5 m i širok 2 m, na kojemu je grafički prikazano stanje hrvatskoga školstva krajem 1884./5. godine. Izrada školovida postat će tradicija na predstavljanjima školstva Hrvatske i Slavonije na međunarodnim izložbama²⁷, što je bilo važno zbog uloge školstva u izgradnji hrvatske kulture i nacionalnog identiteta.

Nema sumnje da je, uz školstvo, zdravstvo moglo biti dobar argument vladajućima za reprezentaciju na Milenijskoj izložbi pa možemo pretpostaviti da upravo stoga dolazi i do preokreta vezanog uz izvedbu zdravstvenog krajobraza. Naime, u zapisniku Glavne skupštine Zbora održane 1896. proizlazi: *Glede milenijske izložbe u Budimpešti zamolio je odbor od centralnoga zemaljskoga odbora podporu, da uzmogne učiniti predradnje, da se može sastaviti krajobraz kraljevina Hrvatske i Slavonije sa zdravstvenoga gledišta prema stanju od 31. prosinca 1895. Nu pošto od centralnoga odbora u tom predmetu našem odboru nije došlo nikakovo rješenje to je odbor morao svoju namisao napustiti, ter je prijavio početkom ovoga mjeseca kao izložbeni predmet samo svoju publikaciju „Lječnički viestnik“ od g. 1895.*²⁹

Dakle, Zbor napušta realizaciju tog projekta, budući da nije dobio sredstva za izradu krajobraza; projekt je

ipak realiziran, ali ne pod izvođačkom palicom Hrvatskoga liječničkog zbora, nego kao eksponat Zdravstvenog odsjeka kr. zemaljske vlade.

Zdravstveni krajobraz kao eksponat Milenijske izložbe u Budimpešti

Odluka o sudjelovanju Hrvata na Milenijskoj izložbi imala je prije svega političku konotaciju oko koje se intenzivno raspravlja u tisku i javnosti. Oporbene stranke žestoko se suprotstavljaju hrvatskom sudjelovanju, no konačna pozitivna odluka donesena je u Hrvatskom saboru. S obzirom na sastav Sabora ishod nije bio dvojbena, te je provladina većina na kraju izglasala 100.000 forinti za troškove hrvatskog sudjelovanja na izložbi.³⁰ Naredbom bana od 1. prosinca 1894. osnovan je *Zemaljski izložbeni odbor kraljevinah Hrvatske i Slavonije za sudjelovanje na tisućgodišnjoj zemaljskoj izložbi kraljevine Ugarske u Budimpešti godine 1896.*³¹ U radu tog odbora sudjelovao je Ladislav Rakovac kao predstavnik Zbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije.³² Vlada je neosporno odlučila da će i zdravstveni krajobraz izraditi o svom trošku i istaknuti na eksponatu svoje autorsko pravo.

Prema odluci vlade trebalo je prirediti četiri paviljona za izložbu hrvatskih umjetničkih, povijesnih, poljodjelskih, šumarskih te industrijskih proizvoda, kućnog obrta i prosvjete. Prvi put su prikazani eksponati iz Hrvatske u svim granama uljudbe. *Zdravstveni krajobraz* izrađen za potrebu Milenijske izložbe zemljovid je koji prikazuje zdravstvo na području Hrvatske i Slavonije u granicama iz posljednjeg desetljeća 19. stoljeća. Naslikan je na staklu i postavljen u okvir te pričvršćen na policu koja služi kao postament za izložak. (slika 1) Okvir i policu izrađeni su od hrastovine. Staklena ploča s naslikanim zemljovidom ima dimenzije 116 x 190 cm, a ukupne dimenzije eksponata su 135 x 216 x 42 cm. U gornjem desnom uglu zemljovida krasopisom je napisan naslov: *Zdravstveni krajobraz Kraljevinah Hrvatske i Slavonije / Mjerilo 1:300.000*. U naslikanom dekorativnom okviru dolje desno nalazi se legenda naslovljena *Tumač znakova* u kojoj se navode prikazani sadržaji: *Zemaljske medje, Županijske medje, Kotarske medje, Željeznice, Vode, Zdravstveni odsjek, Županijski fizik, Kotarski liečnik, Obćinski liečnik, Uredovni kotar liečnika, Veterinari, Konjski vidari, Javna primalja, Sukromna primalja, Bolnica, Rodilište, Zavod za umobolne, Kupališta* i drugo (čitljivost je mjestimice slabija jer su pojedine riječi izbljedjele). Dakle, riječ je o prvoj tematskoj kartografskoj prezentaciji zdravstva unutar teritorija Kraljevine Hrvatske i Slavonije nakon donošenja drugoga Zdravstvenog zakona iz 1894. godine. Ova tematska karta sadrži podatak o županijskom zdravstvenom odsjeku kao savjetodavnom tijelu te županijskom fiziku nadležnom za nadzor službe na području svoje županije. U kotarevima je sličnu ulogu

SLIKA 1. ZDRAVSTVENI KRAJOBRAZ KRALJEVINAH HRVATSKE I SLAVONIJE, ZAGREB, 1896., HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU, INV. BR. HMMF-102(1,2), SLIKA NA STAKLU S OKVIROM, POSTAVLJENA NA POLICU (FOTO: GORAN KOS)
FIGURE 1 HEALTH LANDSCAPE OF THE KINGDOM OF CROATIA AND SLAVONIA, ZAGREB, 1896, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY CASA, INV. NO. HMMF-102(1,2), A PAINTING ON GLASS WITH A FRAME PLACED ON A SHELF (PHOTO: GORAN KOS)

imao kotarski liječnik, dok su gradovi imali gradskog fizika, koji uz gradski zdravstveni odsjek čini dio nadzora zdravstva grada. U gradovima je prisutna gradska primalja ili više njih, ovisno o broju stanovnika. Zabilježeni su također konjski vidari, bolnice, rodilišta i Zavod za umobolne. Najniža organizacijska jedinica u pogledu zdravstva bila je zdravstvena općina. Krajem 19. stoljeća otvaraju se i populariziraju kupališta i lječilišta, koja se često predstavljaju na izložbama pa tako i na Milenijskoj izložbi, i zasebno i u sklopu *Zdravstvenog krajobraza*.

U iscrtanom pravokutnom okviru u lijevom donjem uglu staklene ploče *Zdravstvenog krajobraza* nalazimo natpis: *Izlaže zdravstveni odsjek kr. zemaljske vlade*, podatak koji se kasnije pokazao važnim pri utvrđivanju podrijetla eksponata. (slika 2) Dosadašnjim istraživanjem u dostupnim izvorima nije utvrđen podatak o autoru kartografskog nacrtu niti o likovno-tehničkom autorstvu *Zdravstvenog krajobraza*, ali se pokazalo da su slične tematske karte u to vrijeme bile vrlo široko zastupljene u Hrvatskoj za razna područja djelatnosti, ne samo u školstvu, kao što smo već navele, nego i u poljoprivredi³³, građevinarstvu³⁴, šumarstvu (*šumovid* na Milenijskoj izložbi)³⁵, vinarstvu³⁶, a Bjelovarsko-križevačka županija za Milenijsku izložbu predlaže reljefnu kartu s obzirom na kulturno tlo i cestovnu mrežu.³⁷ U hrvatskoj kartografskoj terminologiji 19. stoljeća za zemljopisnu kartu koristili su se termini „krajobraz“ i „zemljovid“, ali se „krajobraz“ od početka 20. stoljeća nije više upotrebljavao u tom značenju, nego u značenju „krajolik“, „pejzaž“, a krajem 90-ih godina 20. stoljeća počinje se koristiti u novom

SLIKA 2. ZDRAVSTVENI KRAJOBRAZ KRALJEVINAH HRVATSKE I SLAVONIJE, ZAGREB, 1896., HRVATSKI MUZEJ MEDICINE I FARMACIJE HAZU, INV. BR. HMMF-102(1) (FOTO: GORAN KOS)
 FIGURE 2 HEALTH LANDSCAPE OF THE KINGDOM OF CROATIA AND SLAVONIA, ZAGREB, 1896, CROATIAN MUSEUM OF MEDICINE AND PHARMACY CASA, INV. NO. HMMF-102(1) (PHOTO: GORAN KOS)

značenju. Krajobraz se prema definiciji Europske konvencije o krajobrazima predstavlja kao *određeno područje, viđeno ljudskim okom, čija je narav rezultat međusobnog djelovanja prirodnih i/ili ljudskih čimbenika*.³⁸ Karte u koje se unose rezultati istraživanja o pojavama i stanjima u prostoru i iz kojih se dobivaju nove spoznaje stare su kao i karte uopće, s time da su takve karte od 1879. godine nazivane primijenjenim kartama, a tek od 1934. godine nadalje koristi se pojam tematske karte.³⁹ Ono po čemu se karta zdravstva izrađena za Milenijsku izložbu u Budimpešti razlikuje od svih ostalih karata na izložbama tog vremena jest materijal i tehnika izrade – niti jedan zemljovid osim ovoga nije bio naslikan na staklu. Najčešće su to bili grafički prikazi otisnuti na papiru, dok je primjerice *Školovid Hrvatske i Slavonije* (iz tzv. *Pariške sobe* sa Svjetske izložbe u Parizu 1900.) izrađen tehnikom crteža tušem i akvarelom na kartonu.⁴⁰

Uz opisani *Zdravstveni krajobraz*, zdravstvo je na Milenijskoj izložbi bilo zastupljeno s trideset i pet izložaka i to: zdravstvena uprava i javne bolnice sa sedam izložaka, kupališta, lječilišta i rudne vode sa šesnaest izložaka, turizam i zavod za potporu bolesnika jednim izložkom, ljekarništvo s devet izložaka i književni rad s jednim izložkom. Taj jedan izložak koji je svrstan pod segment „književni rad“ bio je upravo *Liječnički vjesnik* iz 1895. godine. Činjenica da Zbor liječnika izlaže *Liječnički vjesnik* iz 1895. pokazuje koliko je ovo glasilo bilo važno u reprezentaciji aktivnosti Zbora, ali i zato što izlazi na hrvatskom jeziku. Ovo potkrjepljujemo i podatkom da je u to vrijeme glavni i odgovorni urednik *Liječničkoga vjesnika* bio Antun Lobmayer.¹¹ Ovaj svestrani liječnik imao je i sam iskustvo izlaganja na izložbama, primjerice onoj budimpeštanskoj (1885.) na kojoj je izložio svoj primaljski udžbenik, nekoliko

svojih znanstveno-popularnih djela te zdravstveno izvješće o djelovanju kraljevskog primaljskog učilišta u Zagrebu za razdoblje od 1877. do 1884. godine.²⁸ Iz Izvješća *Zemaljskog eksekutivnog izložbenog odbora* o pripremama za Milenijsku izložbu, podnesenog skupnoj sjednici od 23. ožujka 1896., saznajemo da je zdravstvo bilo predstavljeno u Paviljonu industrije, u pokrajnoj galeriji desnoga trijema.⁴⁰

Na izložbi, koja je trajala od 1. svibnja do 15. listopada 1896., sudjelovao je Zdravstveni odsjek kralj. zemaljske vlade sa zdravstvenim krajobrazom obiju kraljevina, zatim Zavod za umobolne u Stenjevcu s modelom zavoda, Cjepilišni zavod s voštanim preparatima, a bolnice u Osijeku, Pakracu, Sisku i Petrinji s bolničkim modelima i nacrtima. Kupališta, lječilišta i rudne vode bili su zastupljeni dioramama, slikama, fotografijama, vodama u staklenkama i brošurama. Turizam je zastupalo svojim publikacijama Hrvatsko planinsko društvo u Zagrebu; neke ljekarne iz Zagreba i pokrajinske ljekarne izložile su svoje pripravke, praške, anti-septičke vode za zube i drugo.⁴¹

Krešić u izvješću o izložbi navodi: *Koji se je od posjetitelja hrvatskih paviljona dublje i trajnije zamislio u vidjeno, mogao je ponijeti kraj čuvstva štovanja i uvjerenje, da taj narod posjeduje sva svojstva, nužna, da se uzdrži u gospodarstvenoj samostalnosti i da bude plodonosan član u velikoj obitelji europskih naroda*.⁴¹

Rasprava

Kao što je već i navedeno, *Zdravstveni krajobraz kraljevinah Hrvatske i Slavonije* danas se nalazi u Hrvatskome muzeju medicine i farmacije osnovanom 2014. godine u sastavu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.⁴² Ovamo je dospio iz Odsjeka za povijest medicinskih znanosti HAZU u kojemu se čuvao od kasnih 1960-ih. U inventarnoj knjizi Odsjeka nije zabilježeno gdje se prije toga nalazio niti tko ga je darovao. Ostala je također nerazjašnjena likovno-tehnička izvedba samog krajobraza. Prema ekspertizi Vanje Brdar Mustapić, nacрте za namještaj i ostalu opremu interijera hrvatskih paviljona na Milenijskoj izložbi većinom je izradio Herman Bollé, kao i na drugim izložbama toga profila od 1880-ih do početka 20. stoljeća, a ujedno je i uredio cjelinu umjetničkog obrta.⁴³ Namještaj za postav izložbe izrađivali su nastavnici i učenici Obrtne škole. Premda su sačuvane fotografije pojedinih hrvatskih izložbenih cjelina, *Zdravstveni krajobraz* nažalost na njima nije prikazan. Stoga se ne može pouzdano utvrditi kako je bio izložen niti tko je zemljovid kraljevina Hrvatske i Slavonije s elementima zdravstva oslikao na staklu. Valja pretpostaviti da je osobita pozornost u izradi krajobraza vezana uz nakanu vlade da zdravstvo prikaže u svjetlu novog *Zakona o uređenju zdravstvene službe u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* donesenog 24. siječnja 1894. Njime je javna zdravstve-

na služba proširena i na općine, čime su u opsegu njihova teritorijalnog djelokruga određene županijska oblast, kotarska oblast, gradsko poglavarstvo te zdravstvena općina. Pritom je svaka oblast imala svoja stručna tijela. Prema arhivskim dokumentima vezanima za Milenijsku izložbu, proizlazi da je nakon otvorenja izložbe sastavljena *porota za prosuđivanje izložaka na izložbenom odjelu kraljevina Hrvatske i Slavonije*, u koju su kao *porota* (recenzenti) za skupinu IV. a) *Zdravstvo* imenovani: dr. Emil Nemičić, gradski fizik u Karlovcu; dr. Milan Amruš, *sukromni* (privatni) liječnik u Zagrebu; dr. Gjuro Ivković, liječnik u Zagrebu, te kao zamjenik dr. Ivan Rogulić, kr. županijski fizik u Vukovaru.⁴⁴ Čini se, međutim, da „porotnici“ za skupinu „Zdravstvo“ nisu predložili nikoga za priznanje ili njihove prijedloge nije prihvatio glavni odbor.⁴⁵

Zaključak

Rekonstrukcija povijesnih događaja temeljena je na iščitavanju pisanih tragova koji sadrže elemente za vjerodostojnu interpretaciju i analizu. Najčešće je riječ o pisanim izvorima, no katkada se radi i o sačuvanoj materijalnoj baštini. Prema muzeologu Ivi Maroeviću, *svi posredni oblici komuniciranja, poput publikacija i videozapisa, kao i drugih medija prenošenja izvan autentične ili artificijelne sredine u kojoj predmeti ili cjeline baštine žive, blijeđe pred doživljajem stvarnosti baštine, bila ona u vlastitom prostornom ambijentu, bila pak prenesena u neku od institucija u kojoj se čuva i interpretira. Gotovo taktilni osjet predmeta neke neodređene prošlosti u prostoru i svijest da s njime neposredno komuniciramo, nezamjenjiv su doživljaj.*⁴⁶ Želja i nastojanje Zbora liječnika za sudjelovanjem u prezentaciji zdravstva na Milenijskoj izložbi u Budimpešti zabilježena je tek u kratkoj crtici jedne zbornice i valja pretpostaviti da bi ostala nezapažena da nije sačuvan i njezin materijalni dokaz. Polazište u ovom radu bio je upravo istraživački aspekt te materijalne baštine: *Zdravstvenog krajobraza* kao raritetnog eksponata te razotkrivanje mogućnosti raščlambe koje iz takvog polazišta proizlaze. Motivi za uskraćivanje financijske potpore Zboru liječnika za izradu ovog eksponata za Milenijsku izložbu protumačeni su u ovom radu potrebom vladajućega birokratskog aparata za prisvajanjem dosega i postignuća na razini državne uprave, a kako bi se istovremeno opovrglo mišljenje da hrvatski narod *posjeduje sva svojstva, nužna, da se uzdrži u gospodarstvenoj samostalnosti i da bude plodonosan član u velikoj obitelji europskih naroda.*⁴¹ Dio zagonetke *Zdravstvenog krajobraza* raspleten je u ovom radu upravo zahvaljujući detaljno prenošenim sadržajima skupština Zbora u *Liječničkom vjesniku*, gdje je zabilježena inicijalna zamisao njegove izrade. Ovim člankom rasvijetljen je širi kulturni kontekst izrade ovoga raritetnog eksponata te je zaokružena pozadin-

ska priča namijenjena upravo stranicama *Liječničkoga vjesnika*, odakle je i krenula. Kontinuiran rad Zbora liječnika potvrđuje se i kroz materijalnu baštinu, a razvoj zdravstva kao snažan argument nacije unutar različitih političkih režima, tvorevina i država. U tom kontinuitetu zabljesne pokoji zapis ili spomenik podsjećajući nas na prijedeni put naših prethodnika, uporna nastojanja i rječito naslijeđe koje valja pamtit i sačuvati.

INFORMACIJE O SUKOBU INTERESA

Autori nisu deklarirali sukob interesa relevantan za ovaj rad.

INFORMACIJA O FINANCIRANJU

Za ovaj članak nisu primljena financijska sredstva.

DOPRINOS AUTORA

KONCEPCIJA ILI NACRT RADA: SBM, SFF

PRIKUPLJANJE, ANALIZA I INTERPRETACIJA PODATAKA: SBM, SFF

PISANJE PRVE VERZIJE RADA: SBM, SFF

KRITIČKA REVIZIJA: SBM, SFF

LITERATURA I ARHIVSKI IZVORI

1. *Belicza B.* Osnutak i djelatnost zagrebačkog liječničkog društva od 1845–1951. godine. Saopćenja. 1986;32:165–75.
2. *Belicza B.* Medicina i zdravstvo u hrvatskim zemljama u prvoj polovici 19. stoljeća. U: Stančić N, ur. Hrvatski narodni preporod 1790.–1848. Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, Povijesni muzej Hrvatske; 1985, str. 159–61.
3. *Szabo A.* Liječnici i hrvatske središnje preporodne ustanove u Zagrebu u razdoblju od 1835.–1848. godine. U: Audy-Kolarić Lj. Zagrebačka medicina tijekom stoljeća: zbornik. Zagreb: Matica hrvatska; 1955, str. 87–100.
4. *Szabo A.* Hrvatske središnje preporodne institucije na zagrebačkom Gradecu i njihov utjecaj na modernizaciju u razdoblju 1835.–1848. godine. U: Kampuš I, ur. Zagrebački Gradec 1242.–1850. U povodu 750. obljetnice „Zlatne Bule“, Zagreb 1992. Zagreb: Grad Zagreb; 1994, str. 393–407.
5. *Glesinger L.* Medicina u Hrvatskoj od god. 1874. do danas. U: Grmek MD, Dujmušić S, ur. Iz hrvatske medicinske prošlosti. Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske; 1954, str. 65–90.
6. *Belicza B.* U povodu stote obljetnice Zbora liječnika Hrvatske. Saopćenja. 1974;17:55–74.
7. *Belicza B, Orlić D.* Hrvatski liječnički zbor: predsjednici od 1874. do 2004. Zagreb: HLZ; 2004.
8. *Dugački V, Krznarić Ž.* Hrvatski liječnički zbor od 1874. do 2014. Zagreb: HLZ; 2014.
9. *Dugački V.* Dr. Ante Schwartz – prvi urednik Liječničkog vjesnika. Liječ Vjesn. 1977;99:81.
10. *Grmek MD.* Ante. Medicinska enciklopedija. Sv. 8. Zagreb: Leksikografski zavod; 1963, str. 645.
11. *Fatović-Ferenčić S.* Liječnički vjesnik – medicinska komunikacija i memorija struke. Zagreb: Hrvatski liječnički zbor; 2022.

12. *Godišnja skupština zborna*. Liječ Vjesn. 1896;(2):50.
13. *Grković S.* Milenijska izložba u Budimpešti 1896. : Zaključni kamen prošlosti i uporište za budućnost [Internet]. Dostupno na: <https://min-kulture.gov.hr/kulturna-bastina/dokumentacijske-zbirke/zbirka-fotografske-dokumentacije/galerija/milenijska-izlozba-u-budimpesti-1896/16508> [Pristupljeno 3. siječnja 2024.].
14. *Šokčević D.* Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Zagreb: Naklada Pavičić; 2006.
15. *Dugački V.* Proces institucionalizacije hrvatske medicine do Prvog svjetskog rata. *Acta med-hist Adriat.* 2009;7(1):61–70.
16. *Bunjevac H, Dugački V, Fatović-Ferenčić S.* Sto dvadeset godina škole za primalje u Zagrebu. Zagreb: Gandalf d. o. o.; 1997.
17. *Glesinger L.* Povijest psihijatrije u Hrvatskoj. U: Pećina M, Fatović-Ferenčić S, ur. *Ludnica i lučbarnica. Razvoj laboratorija u psihijatrijskoj bolnici. Rasprave i građa za povijest znanosti*, knjiga 12. Zagreb: HAZU; 2012, str. 18–88.
18. *Berlot J.* Razvitak mikrobiologije i imunologije u Hrvatskoj do 1923. U: Topolnik E, ur. *I. simpozij o historiji mikrobiologije i imunologije u Hrvatskoj do 1923. godine*. Zagreb: JAZU; 1973, str. 31–45.
19. *Fatović-Ferenčić S, Kuhar M.* Srećko Bošnjaković kao začetnik forenzičke kemije u kontekstu razvoja sudsko-medicinskog vještačenja tijekom 19. stoljeća. U: Paušek Baždar S, Ilakovac K, Kućan Ž, ur. *Rasprave i građa za povijest znanosti*, knjiga 16. Zagreb: HAZU; 2016, str. 95–108.
20. *Belicza B.* Od „Kraljevskog zemaljskog zavoda za proizvodnju cjepiva protiv boginjam“ do Imunološkog zavoda, Zagreb 1893–1993. Zagreb: Imunološki zavod; 1993.
21. *Malnar M, Grđinić V.* Jedno stoljeće studija farmacije u Zagrebu (1882–1982). *Saopćenja*. 1983;29:111–32.
22. *Dugački V.* Prva hrvatska tvornica medicinskih instrumenata Jakoba Hlavke. *Medicus*. 2005;14:91–4.
23. *Šimetin Šegvić F.* Vlast, politika i kultura u Bansknoj Hrvatskoj od 1883. do 1903. godine. *Doktorski rad*. Zadar: Sveučilište u Zadru; 2021.
24. *Šokčević D.* Mađarski milenij u očima hrvatske javnosti. *Kolo*. 2002;3 [Internet]. Dostupno na: <https://www.matica.hr/kolo/288/%C2%BBU%20ogledalu,%20nejasno%C2%AB/> [Pristupljeno 3. siječnja 2024.].
25. *Krešić M.* Izvješće o pariškoj Svjetskoj izložbi godine 1878. Zagreb: Trgovačko-obrtnička komora; 1879.
26. xxx. *Glavna skupština*. Liječ Vjesn. 1895;(2):38.
27. *Rapo V.* Pariška soba: uspjesi hrvatskoga školstva na izložbama druge polovice 19. stoljeća. Zagreb: Hrvatski školski muzej; 2006.
28. *Zoričić M.* Kraljevine Hrvatska i Slavonija na Obćoj zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885. Zagreb: tiskom Narodnih novina; 1885.
29. xxx. *Glavna skupština*. Liječ Vjesn. 1896;(2):50.
30. *HR-HDA-78.* Zemaljska vlada. Predsjedništvo. Očitovanje računarskoga ureda kr. hrv.-slav.-dalm- zemaljske vlade. U predmetu provedbe iznosa od 100.000 for. odobrenoga izvanr. proračunom za izložbu u Budimpešti, br. 4591 od 13. prosinca 1894., kut. 483.
31. *HR-HDA-78.* Zemaljska vlada. Predsjedništvo. Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije predsjed. glede sudjelovanja kraljevina Hrvatske i Slavonije na tisućgodinjoj zemaljskoj izložbi kraljevine Ugarske u Budimpešti godine 1896., br. 4325 od 1. prosinca 1894., kut. 483.
32. *HR-HDA-78.* Zemaljska vlada. Predsjedništvo. Popis članova zemaljskog izložbenog odbora izabranih po pojedinim na sudjelovanje pozvanim korporacijama, br. 4411 od 3. prosinca 1894., kut. 483.
33. *HR-HDA-78.* Zemaljska vlada. Predsjedništvo. Dopis Visokoj kr. zemaljskoj vladi, odjelu za unutarnje poslove od upravljujućeg odbora hrvat. slavn. gospodarskog društva, br. 3094 od 9. rujna 1895., kut. 484.
34. *HR-HDA-78.* Zemaljska vlada. Predsjedništvo. Sudjelovanje gradjevnoga vladina odsjeka na izložbi tisućgodinjnici u Budimpešti god. 1896., br. 2224 od 30. svibnja 1895., kut. 484.
35. *HR-HDA-78.* Zemaljska vlada. Predsjedništvo. Ferdo Zikmundowsky, kr. odsječni savjetnik i zemalj. šumarski izvjesitelj podastire predlog u izložbenom predmetu Visokom predjedničtvu kr. hrv. slav. dalm. Zemaljske vlade u Zagrebu, br. 4960 od 28. listopada 1895., kut. 484.
36. *Devidé JF.* Pregled vinstva u Hèrvatskoj, Slavoniji i vojničkoj Krajini. Zagreb: Tiskom Drag. Albrechta; [ca 1870.]. U: *Zbirka zemljovida i atlasa NSK. Karte i planovi 19. stoljeća* Dostupno na: <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=657058> [Pristupljeno 3. siječnja 2024.].
37. *HR-HDA-78.* Zemaljska vlada. Predsjedništvo. Vel. župan županije belovarsko-križevačke moli, da se dozvoli sastaviti reliefna charta županije belov.-križev. obzirom na kulturno tlo i cestovnu mrežu, br. 1902 od 4. svibnja 1895., kut. 484.
38. *Marić M, Grgurević O.* Krajobraz – suvremena europska kre-tanja, slovenski model i iskustva, stanje u Hrvatskoj. *Prostor*. 15[2007];(2[34]):273-81.
39. *Frangeš S.* Definicija i podjela karata. Planinarski portal [Internet]. Dostupno na: https://www.planinarski-portal.org/static/web_app/tekstovi/tematski/definicija%20i%20podjela%20karata.pdf. [Pristupljeno 12. siječnja 2024.].
40. *HR-HDA-78.* Zemaljska vlada. Predsjedništvo. Izvješće zem. eks. izložbenog odbora o pripremah za izložbu, podnešeno skupnoj sjednici od 23. ožujka 1896., br. 1687, kut. 484.
41. *Krešić M.* Izvješće o Milenijskoj izložbi Kraljevine Ugarske i kod te prigode sudjelujuće Bosne i Hercegovine te kraljevina Hrvatske i Slavonije: god. 1896. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare; 1897.
42. *Brkić Midžić S.* A new museum within the Croatian Academy of Sciences and Arts and the first of its kind in Croatia: The Croatian Museum of Medicine and Pharmacy. *Acta Med-Hist Adriat.* 2016;14(2):201–10.
43. *Brdar Mustapić V.* Namještaj hrvatskih proizvođača na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* [Internet]. 2014;(38):195–207. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/165772> [Pristupljeno 12. siječnja 2024.].
44. *HR-HDA-78.* Zemaljska vlada. Predsjedništvo. Predlog glede članova za izložbenu porotu, br. 2430 od 28. svibnja 1896., kut. 484.
45. *HR-HDA-78.* Zemaljska vlada. Predsjedništvo. Rješenje Njegovog c. kr. Veličanstva o priznanjima za osobite zasluge stečene oko tisućgodinje zemaljske izložbe, br. 118 od 19. prosinca 1896., kut. 485.
46. *Maroević I.* Uvod u muzeologiju. Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; 1993.